

КАРТОГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА ЗАПОРОЗЬКОГО АРЕАЛУ В ПРИВАТНИХ АРХІВАХ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ

Однією з невід'ємних складових в структурі джерельної бази з історії козацьких поселень є картографічні джерела, в яких зафіксована у просторовому вимірі територія Запорозьких Вольностей. Картографічні матеріали належать до комплексного типу історичних джерел і, за визначенням відомого джерелознавця С.О.Шмідта, являють собою одночасно писемні, конвенціональні й зображувальні джерела [1]. Найбільшу цінність мають оригінальні карти, атласи і плани, що були складені ще за часів існування Запорозької Січі та у перший період по її скасуванню, коли відбувався інтенсивний процес роздачі колишніх запорозьких земель у власність новим господарям. Окрім друкованих (тиражованих) карт, значний масив картографічних матеріалів того часу залишився в рукописному варіанті й, як правило, в одному примірнику, що підвищує історичну цінність таких картографічних матеріалів, які стають вже не тільки історичним джерелом, але й історичною пам'яткою.

Картографічні матеріали, і в першу чергу карти і плани XVII – поч. XIX ст., на яких зафіксовані землі Запорозького ареалу, сьогодні зосереджені головним чином в архівах, бібліотеках і музеях. Проте раніше значна їх частина зберігалася в приватних архівах землевласників, а згодом і в колекціях шанувальників запорозької старовини. Й тому виявлення картографічних матеріалів в приватних архівах кінця XIX – поч. XX ст. є актуальною проблемою у розробці джерельної бази у царині дослідження історії запорозького козацтва і краєзнавчих студій. В цій статті увага зосереджена на дослідженні приватних архівів Південної України кінця XIX – початку XX ст. в межах передусім Катеринославської та Херсонської губерній, з метою виявлення в них картографічних матеріалів Запорозького ареалу. Основним джерелом у висвітленні цього питання була визначена творча спадщина видатного дослідника запорозького козацтва академіка Д.І.Яворницького (1855-1940): його монографії, статті і великий за обсягом епістолярний комплекс (частина якого вже опублікована). Окрім того, до аналізу залучені картографічна колекція, облікова документація і діловодний архів Дніпропетровського історичного музею.

Творча спадщина Яворницького не випадково обрана в якості основного джерела у плані виявлення картографічних матеріалів Запорозького ареалу в приватних архівах Південної України. Саме Яворницький першим в історіографії розпочав масштабне комплексне дослідження історії запорозького козацтва, в тому числі наполегливо розшукував, збирав і досліджував картографічні джерела Запорозьких Вольностей. В творчому доробку вченого одне з центральних місць належить саме історико-географічним і топографічним дослідженням. Прибічник комплексного підходу у вивченні історії Запорозжя, Яворницький приділяв значну увагу географічним умовам, в яких існувало козацтво, особливостям природничо-географічного середовища і

топоніміці Запорозького краю, просторовому аспектові у дослідженні проблеми. Як зазначив М.П.Ковальський, Яворницький намагався реконструювати історію запорозького козацтва шляхом звернення до середовища козаків, до ареалу їхнього проживання [2]. Він здійснив безпосередні спостереження, вимірювання, фотографування географічних об'єктів, розшук і складання карт і планів, залучив до цього фахівців та місцевих шанувальників старовини, знавців топографії рідно краю та етимології топонімів. В науковій літературі ім'я Яворницького як дослідника джерелознавчого значення старовинних карт згадується поряд з відомими вченими у цій галузі, як-от: Д.Багалій, Ю.Готьє, В.Кордт, М.Любавський, В.Ляскоронський [3]. Дослідники відзначають, що Яворницький високо цінував карти XVIII ст., особливо Запорожжя і Дніпра, як історичні джерела [4]. Сучасні дослідники історії запорозького козацтва відзначають ретельне обстеження і докладний опис Яворницьким ареалу розташування Запорозьких Січей, складання їхніх планів, збирання і описання ним великого масиву козацьких пам'яток [5]. Розглядаючи історіографію «Опису України» Г.-Л.Боплана, Я.Р.Дашкевич висвітлив внесок Яворницького у дослідження цього твору французького інженера, картографа і мемуариста. Яворницький, за висловом Я.Р.Дашкевича, досконало, майже напам'ять вивчив «Опис України», часто цитував його в чисельних працях, передусім історико-топографічного змісту, які можна розглядати як розлогий коментар до твору Боплана. Застосувавши порівняльний аналіз, Яворницький простежив топографічні зміни, що відбувалися в ареалі Запорозьких Вольностей протягом двох з половиною століть. Я.Р.Дашкевич вважає Яворницького кращим знавцем історичної топографії Запорожжя [6]. Внесок Яворницького в розшук, збирання і охорону топографічних джерел (рідкісних карт України і Запорожжя) відзначила відома дослідниця його творчості М.М.Олійник-Шубравська (1933-1993) [7].

Яворницький був не тільки видатним дослідником історії запорозького козацтва, але й пристрасним збирачем, зберігачем і популяризатором козацьких реліквій, яких особливо багато було в приватних зібраннях. Учений вважав, що всяка культурна людина повинна оберігати пам'ятки старовини. На початку своєї наукової діяльності у 1884 р. вчений через катеринославську газету «Днепр» звернувся до населення Катеринославщини з проханням надсилати йому всі матеріали, що стосуються запорозького козацтва [8].

Перша наукова стаття Яворницького «Топографический очерк Запорожья» (1883) мала історико-географічний характер. Історико-географічна тематика набула продовження й у наступних публікаціях дослідника в науковій періодиці [9], а також в першій його монографії «Запорожжя в залишках старовини і переказах народу» [10] й, нарешті, в монографії «Вільності запорозьких козаків» [11]. Ця, остання книга самим автором була визначена як історично-топографічний нарис, в якому вперше скрупульозно і детально репрезентувалася географія запорозького краю в історичному розвитку. Кордони Запорозьких Вольностей також описані Яворницьким в «Історії запорозьких козаків» [12]. В своїх працях Яворницький показав роль

географічного фактору у формуванні запорозького козацтва, в його заняттях і складі життя, в подальшому історичному розвитку. Особливу увагу історик приділив дослідженню Дніпра, його припливів та порогів на території Запорозьких Вольностей. Пізніше, вже в останній період творчості, Дніпровим порогами вчений присвятив спеціальне дослідження [13].

Комплексна джерельна база історико-географічних і топографічних досліджень Яворницького містила, окрім суто картографічних матеріалів (карт, планів, атласів), значний масив писемних джерел (актових і наративних), опублікованих і таких, що були ним виявлені у відомчих та церковних архівах, а також в приватних зібраннях. Починаючи з 1882 р., він майже щорічно здійснював тривалі експедиції по місцях колишнього Запорожжя. Влітку 1883 р. вчений їхав на Південь України з метою виготовити плани Запорозьких Січей [14], а вже у квітні наступного, 1884 р. він сповіщав редактора «Киевской старины» Ф.Г.Лебединцева (1828-1888), що в нього вже є плани усіх Січей [15]. В серпні того ж 1884 р. на виставці VI Археологічного з'їзду в Одесі Яворницький експонував план Кодацької фортеці. На цьому науковому форумі молодий історик виступив з рефератом: «Археологічні та історико-топографічні дані про Запорожжя, здобуті під час подорожі 1882, 83 і 84 рр.» [16]. Досить плідним на топографічні дослідження видався 1886 р., коли вчений задумав написати нову топографію Запорожжя [17] і влітку здійснив масштабну подорож в Катеринославську, Херсонську і Таврійську губернії. В листі до приятеля Я.П.Новицького Яворницький писав, що цього літа він наїздився «на повну волю», матеріалу набрав велику кількість, «топографію південно-західного Запорожжя бачив як на долоні...» [18].

Яворницький розшукував необхідні йому карти в Румянцевському музеї (м. Москва), в Імператорській публічній бібліотеці, в архівах державних установ і приватних колекціях.

В своїх працях Яворницький використовував відомі й маловідомі карти, як-от: «Карта Большому чертежу», карти Г.-Л.Боплана (1600-1673), карта керівника Експедиції геодезистів та картографів Івана Ісленьєва 1779 р., карта італійського картографа Річчі Занноні (1736-1814) 1772 р., карта Антонія Цатта 1798 р, «Генеральна карта» 1751 р. де-Боксета і В.Капніста, план С.Леонтьєва 1758 р., «Атлас р. Дніпра» 1786 р., складений віце-адміралом Пушциним, військові плани Мініха і Лассі, план 1886 р. генерал-майора Полікарпова, спеціальні геометричні плани окремих земель (поселень), що були виготовлені в Катеринославській губернській креслярні наприкінці XVIII – на початку XIX ст. й значна частина яких за часів Яворницького знаходилась в приватних архівах місцевих землевласників [19].

В ареал своїх історико-географічних та історико-топографічних досліджень Яворницький залучив карти і плани з приватних архівів таких катеринославських і херсонських землевласників, як-от: М.М.Жебуньова (с. Євграфівка), В.Ф.Малама (с. Миколаївка), А.М.Миклашевський (с. Ворона), М.І.Миклашевський (с. Біленьке), О.М.Синельников (с. Любимівка), М.В.Родзянко (с. Попасне), Ф.І.Михєєв (с. Богодар), О.М.Поль (с. Любомирівка), А.П.Струков (с. Вище-Тарасівка), М.М.Теренін (с. Басанка),

поручик М.З.Мухортов, княгиня Н.І.Черкасова. У 1883 р. в паперах хортицького німця-колоніста вчителя Я.Я.Куппа Яворницький знайшов унікальну карту Хортиці – “Inset Chortiz” [20]. В зібранні відомого петербурзького колекціонера князя П.Я.Дашкова Яворницький користувався «Генеральною картою України» (“Typus Generalis Ucrainae...”. Власну збірку географічних карт надав Яворницькому для користування професор Петербурзького університету В.Д.Смирнов. У В.Б.Антоновича (1834-1908) Яворницький прохав трьохверсту карту Дніпра [21], у катеринославського фольклориста і нотаря Г.А.Залубовського (1863-1898) запитував про «порядок» островів на Дніпрі від Романкова до Старих Кайдак [22].

До приятеля з Олександрівська (сучасне Запоріжжя) і великого знавця топографії Запорожжя Я.П.Новицького (1847-1925) Яворницький звертався з проханням «написати» карту Дніпра від Будиловського порогу до Хортиці із зазначенням усіх островів [23]. В листах Я.П.Новицького подибуємо інформацію евристичного характеру щодо картографічних джерел. Яків Павлович радив Яворницькому звернутися до члена Державної ради, колекціонера графа О.Г.Строганова (1795-1891), в зібранні котрого в Петербурзі зберігався старовинний план урочищ на Дніпрі [24].

Відомого статистика і громадського діяча О.О.Русова (1847-1915), який тоді (у 1886 р.) працював в Херсоні, Яворницький прохав надіслати херсонські статистичні збірники, до яких додаються карти повітів [25].

Значний комплекс картографічних джерел зберігався в родинному архіві Синельникових – нащадків першого правителя Катеринославського намісництва (1784-1788) І.М.Синельникова (1741-1788). Працюючи над нарисом про нього Яворницький використав родинний архів Синельникових, що зберігався у правнука правителя генерал-майора О.М.Синельникова (1850 – після 1917 р.), який був приятелем Яворницького. Одним з основних різновидів джерел, що їх використав Дмитро Іванович при написанні цього нарису, були спеціальні геометричні плани на земельні володіння Синельникових, в тому числі плани: с. Василівки Катеринославського пов. 1779 р., с. Миколаївки Нікопольського пов. 1780 р., с. Військової Нікопольського пов. 1780 р., с. Іванівського Дніпровського пов. Таврійської губ. 1801 р. [26].

В історико-географічних дослідженнях, в розшуку картографічних матеріалів, у виготовленні карт і планів вченому допомагали Я.П.Новицький, О.М.Поль, О.В.Васильєв, Н.Корнилов, М.Ф.Агарков (Огарков), І.П.Блажков, В.М.Никифоров та ін.

Разом з власником хутору Блажківки (Бериславщина, місце колишньої Кам’янської Січі) І.П.Блажковим Яворницький обслідував м.Берислав, острови Каїр і Кам’янський, скелю Пугач [27].

Бериславський купець І.П.Шило (нащадок запорожця Івана Шила) надав Яворницькому у користування запорозьку зброю (рушницю, пістоль, гайдамацький ніж, шаблю) і фамільні папери та інші речі, що належали його дідові [28]. Плани своїх маєтків, розташованих на колишніх запорозьких землях, Яворницькому надіслали: Л.Адаменко із с. Олександрівки (2 плани, в тому числі план 1778 р., який склав поручик Гнедич) [29]; херсонський

приятель Яворницького адвокат Л.К.Попов (2 карти місцевості між Херсоном і Голою Пристанню; одна карта була скопійована з карти Генерального штабу 1860-х рр., а друга «скорегована» мисливцем, знавцем місцевості Н.Н.Расторгуєвим, з нанесенням на карту змін ландшафту – нових озер і річок, які виникли на Потьомкінському острові після 1860-х рр.) [30]; херсонський археолог, меценат і колекціонер Г.Л.Скадовський (1849-1919), який у 1886 р. надіслав копію з плану городища в його маєтку в с. Білозірка, де провадив археологічні дослідження Яворницький [31].

Згодом у Яворницького зібралася цінна колекція картографічних матеріалів, в якій були унікальні карти і плани (оригінали і копії), зокрема, план Хортиці. Великою вдачею Яворницький вважав знайдені ним в приватних архівах Катеринославщини плани р. Дніпра та Дніпрових порогів. Один план 1779 р. знайдений був в с. Попасному – маєтку Миколи В. Родзянка (брата відомого державного і політичного діяча Михайла В. Родзянка). Раніше план належав родичу Родзянків М.Л.Фалєєву (? –1792) впливовому діячеві потьомкінської адміністрації на Півдні України [32], за розпорядженням якого цей план був складений. На плані подані точні виміри фарватеру в порогах Дніпра, назви порогів, островів, заборів тощо. У 1904 р. С.М.Родзянко (син М.В.Родзянка) подарував цей оригінальний план музею ім. О.М. Поля.

Другий план Дніпра 1780 р., складений прем'єр-майором Єгором Араповим [33], Яворницький знайшов у приватному архіві катеринославського письменника, журналіста, видавця і краєзнавця, за фахом нотаря О.І.Єгорова (1850-1903). На плані також позначені назви островів, балок, хуторів, інших поселень, починаючи від фортеці Переволочної до м. Нікополя. З цього плану Яворницький зробив точну копію. Обидва плани вчений опублікував 1905 р. в друкарні катеринославського губернського земства, за сприянням голови губернської земської управи М.В.Родзянка (1859-1924). В передмові публікатор підкреслив унікальність планів як незамінних джерел для історика і топографа передусім колишнього Запорозького краю [34].

В приватному архіві катеринославського губернського предводителя дворянства А.П.Струкова Яворницький користувався рукописним планом м. Катеринослава 1776 р., який вважав унікальним [35].

Окрім карт і планів, інформація картографічно-топографічного характеру міститься в листах багатьох кореспондентів Яворницького. Особливою вірогідністю відзначається інформація, зосереджена в листах власників та управителів маєтків, лісничих, мисливців, які за своїми службовими обов'язками добре були обізнані з кордонами та усіма географічними об'єктами, що знаходились на той чи іншій території, а також мали в своєму розпорядженні карти і плани цих земель, а також актові документи на ці землі (заповіти, дарчі, роздільні і договірні грамоти, акти купівлі-продажу, документи судочинства тощо).

В листах вчителів, статистиків, службовців, сільських священників, лісничих, селян, краєзнавців знаходимо опис кордонів Запорозьких Вольностей, опис місцезнаходження поселень, островів, балок, лісів, урочищ, історію походження та «еволюцію» того чи іншого топоніма чи гідроніма, опис

історичних подій, легенди, перекази, пов'язані з тою чи іншою географічною реалією. Особливого значення набуває інформація, що дозволяє ідентифікувати сучасні топоніми з їхніми історичними назвами XVI-XIX ст. Порівняльний аналіз даних епістолярної спадщини Яворницького з текстом його творів дозволив встановити імена конкретних «джерел» інформації, яку вчений використав у своїх історико-географічних дослідженнях.

На особливу увагу заслуговують листи І.П.Блажкова з с. Кам'янка, що на Бериславщині, в яких він накреслив (в тексті й на окремому аркуші) плани місцевості, де була розташована Кам'янська Січ, і додав детальний опис цих планів [36]. Листи І.П.Блажкова містять дані з історії мікротопонімів, гідронімів, антропонімів, а також пояснення народних назв і перекази, що стосуються території Бериславщини. Особливо цінною є згадка про ті географічні об'єкти, які з плином часу, на момент листування, вже зникли чи зазнали значних змін. Цінність листів І.П.Блажкова складають і антропонімічні дані, що містять прізвища місцевих землевласників і селян – нащадків запорожців, як-от: П.Крохмаль (небіж запорожця Івана Бойка), бериславські міщани Т.Пономаренко, Полуденний, купець Санжарський, запорожці Дяченко, Кандиба, Лисий, Плаксій, Рева, Шило. Посилаючись на бериславського старожила Трохима Пономаренка, І.П.Блажков відзначив, що усі острови навколо Берислава здобули назву від запорожців. Досить детально передає І.П.Блажков переказ Т.Пономаренка про походження прізвища запорожця Шила. Цю інформацію Яворницький повністю відтворив в книзі «Запорожжя в залишках старовини і переказах народу» [37]. Інший бериславський землевласник і старожил із с. Консулівки (Розорівки) М.Ф.Агарков (Огарков) [38], на прохання Яворницького, сприяв виготовленню плану Кам'янської Січі (знайшов землеміра для зняття плану), який у травні 1884 р. був відправлений Яворницькому [39].

В листах видатного катеринославського підприємця, краєзнавця, мецената і колекціонера О. М. Поля (1832-1890) подається топографічний опис поселень в районі річки Жовтої. О.М.Поль вельми допомагав Яворницькому у дослідженнях топографії Запорожжя. За дорученням Імператорського археологічного товариства, вони розшукували місце Жовтоводської битви 1648 р. Окрім того, Я.П.Новицький надав Яворницькому карти Генерального штабу і карту-додаток до статті польського історика Дубецького «Жовті Води» [40]. В одному з листів О.М.Поля йдеться про «сліди» козацьких куренів поблизу його маєтку в с. Любомирівці, в балці у верхів'ї р. Сури [41]. В колекції О.М.Поля Яворницький користувався картами, на яких були позначені майже усі острови Дніпра від Катеринослава до Грушовки [42].

Краєзнавець з Олександрії священник В.М.Никифоров (1832-1908) надав Яворницькому певну інформацію про Чорний ліс, урочища Чернече та Старий Курінь. За додатковими відомостями він звертався до місцевого лісничого Д.І.Крутова [43]. В листі Н.Комарова міститься опис земель с. Ненадівки Юр'ївської волості Новомосковського повіту, при впадінні р. Мокрої Заплавки в Орель (за даними Генерального межування 1804 р. і перевірки 1883 р.) [44].

Херсонський краєзнавець, журналіст і фотограф О.С.Петражицький (1890-1937), розшукуючи Базавлуцьку Січ, повідомляв Яворницького про те, що він знайшов поблизу села Грушівка-Кут (у 4-х верствах від гирла р. Бузулук) залишки якогось городища (подав його опис) і припустив, що можливо це залишки зимівника, й посилається на А.О.Скальковського (1808-1899), який писав, що зимівники тягнулися скрізь по берегах Бузулука [45].

В епістолярній спадщині Яворницького зафіксовані відомості про картографічні пам'ятки в приватних зібраннях М.Б.Зосимович [46], військового історика полковника А.Корсуна [47], катеринославського колекціонера, інженера В.Я.Левенсона [48]. Учитель Дмитро Щербиненко писав Яворницькому, що в селі Дмитрівці Павлоградського повіту, яке знаходиться у 30 верствах від м. Павлограда, багато запорозьких могил, курганів, а також сад, в якому козаки займалися бджільництвом, поруч ліс, в якому вони переховувалися. Серед мешканців села – запорозьких нащадків – збереглося багато переказів про козацьку минувшину [49].

Варто відзначити роль Яворницького у формуванні картографічної колекції Катеринославського музею ім. О.М.Поля, яким він керував понад 30 років (1902-1933). Очоливши музей, історик подарував музею свою колекцію старожитностей і розпочав інтенсивну збирацьку діяльність. У полі зору його пошукової роботи були й картографічні матеріали, і тут вельми стали у пригоді його дружні й творчі стосунки з колекціонерами, власниками пам'яток старовини, його безпосередня обізнаність зі складом приватних колекцій в ареалі колишнього Запорожжя. За каталогом 1905 р. в музейній збірці налічувалось 27 карт [50], а через 5 років картографічна колекція збільшилась до 62 одиниць. До її складу, зокрема, входили: «Карта Катеринославського намісництва і Землі чорноморських козаків», яка надійшла до музею у 1902 р. від С.П.Голубкова з Москви [51]; «Карта Дніпрових порогів» 1779 р. – дар С.М.Родзянка (про цю карту вже йшлося вище); план р. Дніпра 1780 р. (копія, про яку також йшлося вище); рукописні спеціальні геометричні плани: с. Олександрівки Новомосковського пов. 1778 р. – власність поручика Г.Л.Синьогуба, с. Олександрівки Царичанського пов. Азовської губернії 1778 р., с. Бузівки Царичанського пов. 1779 р. (на пергаменті), с. Адабашівки Катеринославського пов. 1804 р.; карта острова Хортиці; «Генеральна карта Катеринославської губернії із 8 повітами, з позначенням кількості волостей, казенних поселень і душ чоловічої статі» (1801 р.) та ін.

А.І.Миклашевський подарував музею старий план старокодацької запорозької церкви [52]. Музейну картографічну колекцію поповнили дарами катеринославські впливові особи: С.А.Бродницький, А.Ф.Кащенко, К.Кранц, М.І.Крашенінников, А.І.Миклашевський, С.М.Родзянко, П.М.Сочинський, В.Толстикова, музейний діяч і колекціонер з Таганрога М.М.Андрєєв-Туркін та ін. [53].

Цікаву картографічну пам'ятку виявив археолог, живописець, перший штатний зберігач музею ім. О.М.Поля В.І.Строменко, який влітку 1901 р. знайшов план зимівника катеринославського старожила столітнього запорожця Микити Леонтійовича Коржа (1731-1835), спогади котрого були свого часу

занотовані катеринославським архієпископом істориком Гавриїлом (Розановим; 1781-1858) й згодом опубліковані [54]. План зберігався у правнука М.Л.Коржа і скоріше походив на живописну картину; на ньому були намальовані річка, сад, хата з усіма службовими приміщеннями, сам Микита Корж в садку й, навіть, лелеки на дереві. Під малюнком написані вірші. Власник план не віддав, і В.І.Строменко зробив копію з цього плану-малюнку [55]. Через 13 років, у 1924 р. Катеринославський обласний народний музей листовно звернувся до нащадка Микити Коржа – Івана Гавриловича Коржа – з проханням передати музею план зимівника Микити Леонтійовича [56].

Окрім виявлених і подарованих карт і планів, музейну збірку поповнили плани, що були виготовлені за ініціативою Яворницького і розпорядженням голови губерньської земської управи М.В.Родзянка. Це, зокрема, плани Новобогородицької і Новосергіївської фортець, споруджених у 1688 р.

Напередодні XIII Археологічного з'їзду, що мав відбутися в Катеринославі у 1905 р., Організаційний комітет постановив зібрати колекцію старовинних карт і скласти карту заселення Новоросії в XVII – XVIII ст. [57].

Джерелом поповнення музейної колекції картами були і архіви державних установ. Так, у вересні 1904 р. Катеринославська казенна палата сповістила Яворницького про те, що в архіві палати зберігається рукописна карта 1831 р., накреслена землеміром лісного штату титулярним радником Іваном Мартосом [58].

Значно поповнилася картографічна колекція музею під час науково-дослідної експедиції на Дніпробуді (1927-1932), коли склалися археологічні карти, плани, креслення окремих географічних об'єктів тощо. Так, археолог А.В.Добровольський у 1928 р. склав археологічну карту околиць с. Кічкаса [59].

Сьогодні картографічна колекція Дніпропетровського історичного музею містить понад 250 карт і планів, в тому числі плани островів Монастирського і Нижня Хортиця, Самарського Пустельно-Миколаївського монастиря, глибинні карти Дніпра і Дніпрових порогів та ін. [60]. Одну з найцінніших складових колекції являють спеціальні геометричні плани (рукописні, оригінальні). Всього таких планів налічується 21 од. [61]. Спеціальні геометричні плани видавалися власникам на володіння землею внаслідок Генерального межування й подальшого перерозподілу земель та підтвердження прав на їх володіння [62]. В цих планах значну частину загального «тексту» джерела (у порівнянні з графічною, зображувальною частиною) складає словесний текст, значний за обсягом і багато інформативний за змістом, в якому зосереджена інформація про власників, межовиків, креслярів, свідків, про кількість кріпаків, а також кількісно-якісний опис обмеженої землі, опис суміжних земель, засвідчення автентичності документа тощо. Серед джерел з історії поселень в межах колишніх Запорозьких Вольностей відзначимо «Межову книгу слободи Іванівки Саксаганського повіту» 1783 р. [63]. В Межові книги заносилися результати земельного розмежування, а власникам видавалися засвідчені копії геометричних планів.

Резюмуючи, зазначимо, що в приватних архівах Південної України, передусім соціальної еліти Катеринославської та Херсонської губерній,

наприкінці XIX – на початку XX ст. був зосереджений значний комплекс картографічних джерел (карт, планів, спеціальних геометричних планів), а також писемних джерел, в яких містилася інформація історико-географічного і топографічного характеру. Активним дослідником приватних архівів Південної України в зазначений період був Яворницький, який виявив, дослідив і ввів до наукового обігу досить репрезентативний масив різноманітних джерел, в тому числі й картографічних матеріалів. Саме картографічні та інші види джерел з приватних колекцій дозволили вченому здійснити комплексне фундаментальне дослідження історії запорозького козацтва. Окрім того, значна частина віднайдених і введених Яворницьким у науковий обіг матеріалів, в тому числі й картографічних, була ним зібрана в колекціях Катеринославського музею ім. О.М.Поля (нині – Дніпропетровський історичний музей ім. Д.Яворницького) і, у такий спосіб, врятована від знищення.

Примітки:

1. Шмидт С.О. Современные проблемы источниковедения // источниковедение: Теоретические и методические проблемы. – М.: Наука, 1969. – С. 36.
2. Ковальський М.П. Історіографічні аспекти у науковій спадщині Д.І.Яворницького: (Деякі роздуми історика) // Проблеми історіографії та джерелознавства історії запорозького козацтва. – Запоріжжя, 1993. – С. 105.
3. Специальные исторические дисциплины. – К., 1992. – С. 146.
4. Вспомогательные исторические дисциплины: историография и теория. – К.: Наук. думка, 1988. – С. 67.
5. Сокульський А.Л. Хортицька Січ за картографічними джерелами // Козацька спадщина: Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАН України. – Д.: Пороги, 2006. – Вип. 3. – С. 224.
6. Дашкевич Я.Р. Боплан в русской и украинской историографии (до 1990 г.) // Боплан, Гийом Левассер де. Описание Украины. – М.: Древлехранилище, 2004. – С. 23, 24.
7. Шубравська М.М. Д.І.Яворницький: Життя, фольклористично-етнографічна діяльність. – К.: Наук. думка, 1972. – С. 113.
8. Там само. С. 153.
9. Эварницкий Д.И. Число и порядок запорожских Сечей // Киевская старина. – 1884. – № 4. – С. 589-609; Топографический очерк Запорожья // Там само. – № 5. – С. 33 – 54; № 6. – С. 177-200; № 7. – С. 392-422; Число и порядок запорожских Сечей с топографическим очерком Запорожья. – К., 1884; Запорожская пещера над Днпром // Киевская старина. – 1885. – № 5. – С. 167-170; Переправа через днепровские пороги (Из «Поездки по запорожским урочищам»). – Одеса, 1885; Остров Хортица на реке Днепре. (Из поездки по запорожским урочищам) // Киевская старина. – 1886. – № 1. – С. 41-90; Переправа через Днепровские пороги. Описание пути по Днепру от Катеринослава до Александровска // Исторический вестник. – 1888. - № 1. – С. 187-200.
10. Эварницкий Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. С 55 рисунками и 7 планами. – СПб.: Изд-е Л.Ф.Пантелеева, 1888. – Ч. 1-2; Вид. 2-е. – К.: Веселка, 1995; Вид. 3-тє, випр. і доп. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2005. – Ч. 1-2. Для цього видання були складені 10 планів Запорозьких Січей (загальний і кожної Січі окремо), острова Малої Хортиці та фортеці Кодак. В цій книзі відображений різномовний топонімікон Південної України, розглянуто етимологію місцевих топонімів і гідронімів, мікротопонімів (назви балок, урочищ, скель, каміння), мікроойконімів (назви поселень, в основі яких лежать ім'я, прізвище або прізвисько людини).
11. Эварницкий-Яворницкий Д.И. Вольности запорожских козаков: Историко-топографический очерк. – СПб.: тип. И. Н. Скороходова, 1890; Вид. 3-тє. – Яворницький Д.

Твори у 20 томах. Т. 2. – К.; Запоріжжя: Тандем-У, 2005. Д.І.Яворницький надавав великого значення цій книзі, про яку писав другу Г.І.Маркевичу (1847/49-1923) у 1889 р., що більш капітального він нічого не писав і що до цього твору додаються плани і карти, які складають unicum (див.: ЕСЯ. – Вип. 4. – С. 119).

12. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – К.: Наук. думка, 1990. – Т. 1. – С. 27-69.

13. Яворницький Д. І. Дніпрові пороги: Альбом фотографій з географічно-історичним нарисом. – Харків: Державне вид-во України, 1928; Вид. 2-е: Д.: Промінь, 1989.

14. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького (далі ЕСЯ). – Д.: АРТ-ПРЕС, 2005. – Вип. 4. – С. 147.

15. Там само. С. 94.

16. Там само. С. 95. Картографічним джерелам було присвячене повідомлення Д.І.Яворницького і на XIII Археологічному з'їзді 1905 р. в Катеринославі. Див.: Эварницкий Д.И. Карты Украины и Запорожья и планы р. Днепра // Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе (1905). – М., 1908. – Т. 2. – С. 51-53.

17. ЕСЯ. – Вип. 4. – С. 173.

18. Там само. С. 172, 173.

19. Яворницький Д. Твори у 20 томах. Т. 2. – К.; Запоріжжя: Тандем-У, 2005. – С. 11.

20. ЕСЯ. – Вип. 4. – С. 146.

21. Там само. С. 18.

22. Там само. С. 72.

23. Там само. С. 175.

24. Там само. – Вип. 1. – Д.: Гамалія, 1997. – С. 388.

25. Там само. – Вип. 4. – С. 235.

26. Яворницький Д. Нариси з історії запорозького козацтва та Південної України // Яворницький Д. Твори у 20 томах. – К.; Запоріжжя: Тандем-У, 2004. – Т. 1. – С. 214-222.

27. Яворницький Д.І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу. – Вид. 3-тє, випрв. і доп. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2005. – Ч. 2. – С. 97-103.

28. Там само. С. 110-111.

29. Дніпропетровський історичний музей (далі ДІМ). Арх.-12598. Лист від 22.08.1889 р.

30. Там само. Арх.-18788. Лист 1893 р.

31. ЕСЯ. – Вип. 3. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2005. – С. 322.

32. Абросимова С.В. Сподвижник Г.А.Потёмкина М.Л.Фалеев и его наследники // Исторические личности России: Материалы одиннадцатой Всероссийской заочной научной конференции. – СПб., 1998. – С. 30-32.

33. Є.Арапов до 1774 р. займався розмежуванням земель, укладанням карт і планів; у 1775-1782 рр. перебував на посаді губернського землеміра Новоросійської губернії.

34. Эварницкий Д.И. Планы части реки Днепра 1779 и 1780 гг. – Екатеринослав, 1905. – С. 2.

35. Яворницький Д. Твори у 20 томах. Т. 2. – К.; Запоріжжя: Тандем-У, 2005. – С. 12.

36. ДІМ. Арх.-12551, 12552.

37. Яворницький Д.І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу. – Ч. 2. – С. 111. Порівн. з листом І.П.Блажкова від 17.12.1884 р.; див.: ДІМ. Арх.-12552.

38. Власником Консулівки М.Ф.Агарков став у 1858 р., а спочатку це село належало представнику козацького роду – Байдаку. У різні часи селом володіли: консул Розорович, Константинов, Єсаулов. Див.: Яворницький Д.І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу. – Ч. 2. – С. 91.

39. ДІМ. Арх.-12597. Лист від 20.05.1884 р.

40. ЕСЯ. – Вип. 3. – С. 207.

41. Там само. – Вип. 3. – С. 209.

42. Там само. – Вип. 3. – С. 206.

43. Там само. – Вип. 2. – Д., 1999. – С. 231.
44. ДІМ. Арх.-14646. Лист від 30.12.1889 р.
45. ЕСЯ. – Вип. 3. – С. 195.
46. ДІМ. К. 94. – П. 6. – Арк. 61.
47. ЕСЯ. – Вип. 3. – С. 162 – 163.
48. Там само. – Вип. 3. – С. 176.
49. ДІМ. Арх.-22563.
50. Каталог Екатеринославского областного музея имени А.Н.Поля. – Екатеринослав, 1905. – С. 183, 184.
51. ДІМ. Арх.-13262.
52. Каталог Екатеринославского областного музея имени А.Н.Поля. – Екатеринослав, 1910. – Отд. XIII. Карты и планы. – С. I-IV.
53. ДІМ. – НА. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 28 зв., 43 зв.; ЕСЯ. – Вип. 2. – С. 17.
54. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. – Одесса, 1842; перевидання: Д., 1991.
55. ЕСЯ. – Вип. 3. – С. 483.
56. ДІМ. – НА.- Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 6, арк. 40.
57. Заседание Предварительного комитета по устройству XIII Археологического съезда в г. Екатеринославе // Киевская старина. – 1903. – № 2. – Отд. 2. – С. 100.
58. ДІМ. Арх.-36662.
59. ЕСЯ. – Вип. 1. – С. 189, 190.
60. ДІМ. Арх.-49, 52, 54, 55, 57; Н.В.-613.
61. Абросимова С.В. Колекція спеціальних геометричних планів кінця XVIII – XIX ст. в зібранні Дніпропетровського історичного музею // Південна Україна XVIII – XIX століття: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2001. – Вип. 6. – С. 52-67.
62. Бойко А. В. Південна Україна останньої чверті XVIII століття. – Запоріжжя, 1997. – Ч. 1. – Аграрні відносини. – С. 29-64.
63. ДІМ. Арх.-228.